

Штрихи

Андрій Бахтаров

УДК 821.161.2

МІЛІТАРИЗМ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ АТРИБУТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Здійснено загальний огляд культових постатей російського культурного простору – Поета й Воїна. В імперській свідомості постать Поета завжди втілювала нонконформізм, а постать Воїна – вірність престолу й готовність боронити інтереси імперії. Залежно від історичного контексту ці постаті постійно зазнавали різних модифікацій та втілень.

Ключові слова: Поет, Воїн, культурний простір, імперська свідомість, історичний контекст.

Andriy Bakhtarov. Militarism as an integral part of Russian imperial consciousness

The paper focuses on two cult figures of Russian cultural area, the Poet and the Warrior. In the empire's consciousness, the Poet has always been a synonym for non-conformism, and the Warrior an embodiment of the loyalty to the throne and the readiness to defend the concern of the empire. In the course of time, these symbolic figures have undergone substantial modifications and transformations.

Key words: the Poet, the Warrior, cultural area, imperial consciousness, historical context.

“Поэт в России больше, чем поэт”, – влучно констатував колись Євген Євтушенко, визнаючи тим самим особливу – месіанську – роль митця в державі, яку “аршином общим не измерить”. Але в російському культурному просторі постать Поета завжди була сповнена трагізму: у задушливих умовах імперії вона втілювала культ юродивого, страдника, що постійно розплачувався за право писати й говорити правду власним добробутом або життям. Аби в цьому переконалися, досить згадати хоча б кілька найвідоміших життєписів з історії російської літератури: доведений до відчаю О. Радищев, божевільний К. Батюшков, рано померлий Д. Веневітінов, повішений К. Рилєєв, позбавлений особистого дворянства О. Полежаєв, застрелені на дуелях О. Пушкін та М. Лермонтов... Навіть русифікований німець В. Кюхельбекер, який теж долучився до драматичної долі своєї нової батьківщини, у розпачі мусив констатувати: “Горька судьба поэтов всех племён, тяжело всех судьба казнит Россию”... Постать Поета не змінила свого трагічного забарвлення за радянських часів, коли на повну потужність почала працювати страшна тоталітарна машина сталінських репресій. “Усі вони (поети. – А. Б.), абсолютно “не вписуючись” у дійсність, повинні були загинути й загинули, кожен по-своєму”, – стверджував В. Солоухін [7, 4]. Але згадувати в цьому контексті конкретні імена немає сенсу: жоден історик літератури на пострадянських просторах донині не може назвати бодай приблизну кількість репресованих поетів. Епоха довгоочікуваної “відлиги” не позбавила постать Поета її хронічного трагізму. Візуальним символом цієї короткочасної озонової ейфорії міг би стати фотознімок, який облетів усю планету: мужицький кулак Микити Хрущова над головою Андрія Вознесенського – поета, якому радянський диктатор особисто пропонував закордонний паспорт. Митець, який не вкладався у прокрустове ложе соцреалістичного канону й не виконував обов’язкові для режиму “канонічні функції “епічного співця”, покликаною оспівувати радянську дійсність” [8, 6], зберіг своє трагічне амплуа і в епоху брежнєвського застою. У цьому неважко

переконатися на прикладі показових процесів А. Синявського і Ю. Даніеля. Навіть гучний крах радянської імперії не обійшовся без кривавої літературної офіри: серед загиблих під час московського путчу в серпні 1991 року був поет Ілля Кричевський. Усі ці факти промовисто засвідчують винятковість постаті Поета на всіх етапах історичного розвитку Росії. Бути в ній великим поетом завжди означало бути “богообраним”, і це надавало Поетові онтологічний статус невизнаного пророка, який переймається не так своєю (звичайно ж, трагічною) долею, як майбутньою долею Вітчизни, котру можна любити лише “странною любовью”.

Протягом кількох століть Росія була потужною імперією, яка всіляко проводила активну політику експансії та асиміляції своїх колоній, реалізуючи міфічну концепцію “третього Риму”. Тому й не дивно, що імперська свідомість (як частина суспільної свідомості) мусила бути войовничою, мілітаризованою. На думку Є. Анісімова, “імперія неможлива без граничної воєнізації метрополії” [1]. Це зумовило появу в культурному просторі Росії культової для неї постаті Воїна – не тільки захисника, а й загарбника, збирача “исконно русских земель” та їхнього колонізатора. Утім якщо постать імперського Поета традиційно асоціювалася із бунтарським нонконформізмом, то постать імперського Воїна завжди втілювала фанатичну відданість престолу та православ'ю, готовність віддано служити “батюшці-царю” (чи “матушці-цариці”) та захищати непорушність імперських кордонів, які простягалися, за Ф. Тютчевим, “от Нила до Невы, от Эльбы до Китая, от Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная” (вірш “Русская география”).

Ще на початку царювання династії Романових почесне місце в російському воєнному пантеоні посідають Кузьма Мінін та Дмитро Пожарський, котрі змогли консолідувати націю для боротьби з польською шляхтою (апофеозом їхнього культу в Росії стало спорудження пам'ятника на центральному майдані Москви). Міфологізована в імперському дусі епоха Петра I стала “зоряним часом” для нечистого на руку генералісімуса Меншикова, який уцент зруйнував Батурин восени 1708 року після переходу гетьмана Мазепи на бік шведського короля. Утім російські історики не люблять акцентувати свою увагу на цьому інфернальному акті помсти, для імперської свідомості набагато важливішими були “фантастичні” успіхи Меншикова як стратега під час Північної війни та нагородження його ексклюзивною царською медаллю з написом “Небувале буває”. Постать унікального імперського Воїна часів “розпусної імператриці” Катерини II найповніше втілив легендарний фельдмаршал Суворов – російський Арес, який протягом життя не програв жодної баталії. Переможна кампанія 1812 року прославила імена М. Кутузова, П. Багратіона та М. Баркляя-де-Толлі. Саме в цей період, на думку деяких дослідників, для формування політики пам'яті про війну було характерним вибудовування історії минулих подій в універсальному контексті, пов'язаному з акцентом на ролі героїв та мінімальній увазі до жертв [2, 171-210]. Навіть подальші програні війни викарбували на скрижалях імперської історії прізвиська В. Істоміна, П. Нахімова, С. Макарова та Р. Кондратенка...

У радянську епоху постать Воїна зазнає ідеологічної модифікації: тепер він уже стає захисником не *царської*, а *робітничо-селянської* імперії, що неодмінно вимагає від нього нешляхетного, пролетарського походження та фанатичної віри в комуністичну ідею. Зброєю такого декласованого Воїна-люмпена стає каменяк (“бульжник”), а сакральною (хоча й недоступною для розуміння) книгою – “Капітал” К. Маркса. У цей час воєнний пантеон поповнюється новими інтернаціональними героями, чії ретельно відкоректовані життєписи покликані стати канонічними зразками для наслідування наступними генераціями.

Потужним поштовхом до актуалізації постаті Воїна в масовій свідомості став театр воєнних дій 1941 – 1945 років. Радянська пропаганда (під якої припав на перші місяці війни) усіма можливими способами посилено формувала потворний образ Ворога, який нахабно проігнорував підписаний пакт про ненапад (колишня співпраця з ним ретельно приховувалася офіційною радянською історіографією), та світлий образ Героя, покликаного звільнити світ від “фашистської чуми”. У цей час постать Воїна стає ключовою для цілої епохи, лише Воїн тепер уже був не колонізатором (останні “донори” радянської імперії – республіки Прибалтики), а захисником, котрий продовжує славні традиції предків. Його тріумфом стала капітуляція гітлерівської Німеччини, яка закріпила за ним роль “визволителя народів”. Пізніше, за часів брежнєвського застою, у СРСР починає активно формуватися імперський міф “народу-переможця”, який до сьогодні демонструє свою неймовірну живучість.

Падіння комуністичних режимів у Європі та закінчення “холодної війни” не стало “кінцем історії”, як очікував того Ф. Фукуяма (“The end of History and the Last Man”, 1992. Рос. мовою вийшла 2004 р.). Росія безповоротно втратила свою імперію (що стало, на думку В. Путіна, “найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття”), проте не згубила своєї мілітаризованої імперської свідомості – така сентенція прозвучала в документальному латвійському кінофільмі “The Soviet Story”, присвяченому злочинам комунізму. Це й надалі значною мірою визначає ставлення колишньої метрополії до своїх колишніх колоній (зокрема до України): проголосивши себе правонаступницею радянської імперії, Росія продовжує реалізувати перевірену тривалим досвідом ефективну політику культурної та релігійної експансії. Не останню роль у цьому відіграє войовниче російське православ’я, котре свого часу противилося візиту Римського Папи до України. На думку М. Рябчука, російська православна церква на чолі з Кірілом Гундяєвим є частиною імперського істеблішменту, через те “вся естетика патріарших візитів була суто пропагандистською, а риторика – провокативною” [6, 223].

Доводиться констатувати, що російська суспільна свідомість надзвичайно болісно сприйняла пострадянську дегероїзацію, тотальну ревізію та деконструкцію радянських міфів. Ці явища сучасний дослідник С. Смирнов називає “феноменом трансформації героїчних образів”, який призводить до “девальвації подвигів” та “вистіювання героїв”. Причинами цього явища, на думку вченого, є культурно-цивілізаційні зміни, що відбуваються у світі, гендерний перерозподіл ролей та заміна “традиційного” героїзму культом супермена – продуктом вестернізації європейського культурного простору. Утім, говорячи про деформації героїчних образів минулого в сучасному прочитанні, не слід забувати, що вся радянська історія була настільки міфологізована і спотворена культом псевдогероїв, що процес їхньої десакралізації та дегероїзації – це культурна й історична необхідність, адже історія не повинна бути заручницею політики. Жах перед ревізією застарілих стереотипів та вперте небажання переосмислювати радянські ідеологеми сигналізує про те, наскільки живучим у своїх переконаннях залишається homo sovieticus, донині готовий святкувати День перемоги та скандувати антизахідні гасла.

Ще в далекому 1960 році український інформатор польського часопису “Kultura” Богдан Осадчук зазначав, що “антизахідні та шовіністичні настрої <...> живуть у душі кожного пересічного росіянина” [5, 107]. У нових реаліях пострадянської дійсності постать імперського Воїна зазнала радикального перекодування: у “поліцейській державі” (Є. Добренко), президентом якої вже третю каденцію є колишній офіцер КДБ, такий Воїн, крім фізичної

досконалості та гострого розуму, обов'язково мусить акумулювати всі лицарські чесноти, щоб дати достойну відсіч будь-якому латентному агресорові чи провокаторові. Вельми показовим є “веселенький і динамічний бойовик” (О. Екслер) під промовистою назвою “Непобедимый”, котрий 2008 року зняв кінорежисер Олег Погодін. Головний герой цієї стрічки спецагент Єгор Кремньов (якого дуже переконливо зіграв актор Володимир Єпифанцев) – блискуче втілення позитивного кінематографічного героя путінської доби, зразкового постімперського Воїна-інтелектуала, який, долаючи на своєму шляху всі неймовірні труднощі та перешкоди, упевнено виконує поставлене перед ним завдання ескортувати на батьківщину злочинця для справедливого покарання. Віртуальними ворогами тут є підступні ідеологічні противники, “емісари західних спецслужб”, діяльність яких загрожує “стабільності” держави. Як слушно помітив К. Бондаренко, “витворення у своїй уяві ворога (на Заході чи на Сході) і, відповідно, боротьба з ним” [2] – одна зі складових сумнозвісного “комплексу совка”.

“Сучасна Росія шукає свою ідею”, – констатує російський дослідник тоталітарної семіосфери І. Лебедев [4, 3]. Але подібне твердження не може бути виправданням усіх проімперських тенденцій (зокрема неонацизму та ксенофобії) нашого північного сусіда. По-перше, специфіка такого “пошуку” не сприяє покращенню іміджу Росії на міжнародній арені. По-друге, усі ці тенденції неодмінно наражатимуться на невпинне зростання національної свідомості постколоніальних народів. Сучасна Росія, крім “ідеї”, повинна знайти найбільш оптимальну модель стосунків із найближчими сусідами, редукуючи свої імперські амбіції для спільних інтересів. Наразі мусимо визнати, перелицьовуючи слова Є. Євтушенка (“Поэт в России больше, чем поэт”): “Солдат в России больше, чем солдат”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анисимов Е.* Исторические корни имперского мышления в России. – Режим доступа: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>
2. *Вишленкова Е.* Утраченная версия войны и мира: символика Александровской эпохи // *Ab imperio*. – 2004. – № 2. – С. 171-210.
3. *Коваленко Н., Шерстюк Н.* Українці поступово позбуваються комплексів радянського минулого. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1887449.html>
4. *Лебедев И.* Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал: Дис.... канд. филос. наук: 24.00.01. – СПб., 2006. – 163 с.
5. *Осадчук Б.* Хрущов на Іст-Рівер // *Україна*. Польща. Світ. – К.: Смолоскип, 2001. – 356 с.
6. *Рябчук М.* Патріарші візити як дзеркало креолізації // *Постколониальний синдром*. – К.: К.І.С, 2011. – 240 с.
7. *Солоухин В.* Ястребиное перо / Павел Васильев // *Вёсны возвращаются*. – М.: Правда, 1991. – 448 с.
8. *Хархун В.* Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації: Автореф. дис.... докт. філол. наук: 10.01.01 / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 40 с.

Отримано 18 квітня 2013 р.

м. Вінниця

